

ROMEINSE SCHILDERKUNST OP ANDERMANS PANEEL: WIE WORDT EIGENAAR VAN DE *TABULA PICTA*?

1. Inleiding

In de Vroege Keizertijd waren er twee rechtsscholen in Rome, de Sabiniani en de Proculiani. Tussen deze twee scholen bestonden er een aantal controversen die zijn overgeleverd in de *Institutiones* van Gaius en in de Digesten van Justinianus. Tot dusver werd in de secundaire literatuur aangenomen dat deze rechtsscholen wetenschappelijke instellingen waren en dat aan alle controversen één wetenschappelijk principe (van filosofische, politieke, methodologische, ... aard) ten grondslag lag.¹ Vanuit deze invalshoek is het echter onmogelijk gebleken om de aard van de scholen en de controversen die er tussen hen bestonden te verklaren. De Romanisten zijn er immers nooit in geslaagd om één enkel wetenschappelijk principe te ontdekken dat aan alle controversen ten grondslag lag.

Het doel van mijn proefschrift is het vinden van een verklaring voor de schoolcontroversen door vanuit een totaal nieuwe invalshoek naar het probleem te kijken. Mijn uitgangspunt is dat de schoolcontroversen niet onder één gemeenschappelijke noemer geplaatst kunnen worden. Er zit geen lijn of samenhang in de standpunten van de Sabiniani, noch in die van de Proculiani. Integendeel, de vertegenwoordigers van de scholen hebben voor elk conflict afzonderlijk een eigen redenering opgebouwd. Om dit aan te tonen onderzoek ik voor elke controverse de argumenten die in de bronnen worden vermeld en waarmee de Sabiniani en Proculiani hun standpunt hebben onderbouwd. Als ik kan aantonen dat zij deze argumenten hebben gevonden door gebruik te maken van de retorica en, in het bijzonder, van de topica en dit telkenmale op een andere manier, is het duidelijk dat er geen coherent element bestaat dat de controversen met elkaar verbindt en dat de vertegenwoordigers van de scholen voor elk juridisch probleem afzonderlijk een aparte argumentatie hebben geformuleerd. Het feit dat de juristen voor elke controverse een aparte redenering hebben geformuleerd, is enkel verklaarbaar als het juridisch probleem dat aan de controverse ten grondslag lag een concreet en praktijkgerelateerd probleem was waarvoor de juristen een oplossing hebben geformuleerd ten voordele van de partij die hen raadpleegde.

Uiteraard zijn er ook controversen die buiten de context van de rechtsscholen zijn ontstaan. Dergelijke controversen zijn talrijk aanwezig in de Digesten. Mijns inziens is er

¹ Zie bijvoorbeeld P. STEIN, 'The Two Schools of Jurists in the Early Roman Principate', *CLJ* 31 (1972), pp 8-31; D. LIEBS, 'Rechtsschulen und Rechtsunterricht im Prinzipat', *ANRW* II.15 (1976), pp. 197-286; G.L. FALCHI, *Le controversie tra Sabiniani e Proculiani*, Milaan 1981; M.G. SCACCHETTI, 'Note sulle differenze di metodo fra Sabiniani e Proculiani', *Studi in onore di Arnaldo Biscardi*, 4, Milaan 1984, pp. 369-404.

tussen de schoolcontroversen en de overige controversen op inhoudelijk vlak geen enkel verschil.² Bijgevolg wil ik nagaan of de argumenten waarmee de juristen hun standpunt onderbouwen ook bij deze controversen de invloed van de retorica en de topica verraden. Dit zou immers betekenen dat niet enkel de schoolcontroversen, maar ook de overige controversen naar aanleiding van concrete en praktijkgerelateerde problemen zijn ontstaan.

Deze beweringen impliceren een drastische wijziging in de interpretatie van het begrip “Romeins jurist”. De jurist kan niet langer gezien worden als een theoreticus die *in abstracto* met recht bezig is en die de uitbouw nastreeft van een coherent, privaatrechtelijk systeem dat voor elk juridisch probleem één correcte oplossing biedt.³ Integendeel, de jurist in Rome stond met beide voeten in het leven en hield zich primair bezig met de praktijk.⁴

In dit artikel zal ik mij toespitsen op de *tabula picta* controverse. In de secundaire literatuur wordt regelmatig beweerd dat het hier gaat om een controverse tussen de Sabiniani en de Proculiani. De bronnen leveren echter geen begin van bewijs voor deze bewering. Bijgevolg ga ik ervan uit dat de *tabula picta* controverse is ontstaan buiten de context van de rechtsscholen. Aan de hand van deze controverse, onderbouw ik de bewering dat de juristen gebruik maakten van topische redeneringen om hun standpunt kracht bij te zetten en dat de controversen naar aanleiding van praktijkgerelateerde problemen zijn ontstaan. Eerst bespreek ik de teksten van Gaius (namelijk Gai., 2.78 en Gai., D. 41.1.9.2) waarin hij het juridisch probleem omschrijft. In deze teksten is geen sprake van een controverse. Paulus, daarentegen, maakt in D.6.1.23.3 wel melding van een controverse die is ontstaan naar aanleiding van het juridisch probleem. Hij noemt eveneens de argumenten waarmee de juristen hun standpunt hebben onderbouwd. Deze tekst komt aan de orde in §3. In §4 bespreek ik hoe de controverse ten tijde van Justinianus beëindigd wordt. In §5 ga ik dieper in op de interpretaties over de *tabula picta* in de secundaire literatuur. Bovendien leg ik uit waarom deze interpretaties ontoereikend zijn. In het laatste

² Het enige verschil is dat de schoolcontroversen van groter belang waren dan de overige controversen, omdat de leiders van de rechtsscholen met het *ius (publice) respondendi (ex auctoritate principis)* bekleed waren. Dit betekent dat zij, in tegenstelling tot de andere juristen, van staatswege en op gezag van de keizer adviezen verleenden.

J.W. TELLEGEN, ‘Gaius Cassius and the Schola Cassiana in Pliny’s letter VII 24.8, SZ 150 (1988), pp. 263-311 heeft op overtuigende wijze beweerd dat er een verband is tussen de twee rechtsscholen enerzijds en het *ius respondendi* anderzijds. Volgens Tellegen, was zowel het hoofd van de Sabiniani als van de Proculiani bekleed met het *ius respondendi publice ex auctoritate principis*. Een controverse ontstond wanneer de leiders van de scholen elk een verschillend advies verleenden (van staatswege en op gezag van de keizer) over één concreet probleem. Aangezien beide *responsa* bindend waren voor de rechter, ontstond er een onmogelijke situatie en werd een controverse veroorzaakt.

³ F. SCHULZ, *History of Roman Legal Science*, Oxford 1963; B.W. FRIER, *The Rise of the Roman Jurists: Studies in Cicero’s Pro Caecina*, Princeton 1985.

⁴ J.W. TELLEGEN - O.E. TELLEGEN-COUPERUS, ‘Law and Rhetoric in the Causa Curiana’, *Orbis Iuris Romani, Journal of Ancient Law Studies* 6 (2000), pp. 171-203 hebben reeds aangetoond dat de moderne definitie van de Romeinse jurist een anachronisme is en dat de Romeinse juristen een vooraanstaande rol speelden in de samenleving en publieke functies vervulden.

deel van dit artikel zal ik tenslotte aantonen dat de argumenten van de juristen kunnen worden gekoppeld aan twee topen die Cicero in zijn *Topica* vermeldt.

2. Gai., 2.78 en Gai., D. 41.1.9.2 : De *tabula picta*

Gaius vermeldt de *tabula picta* casus in zijn *Institutiones* (Gai., 2.78):⁵

Sed si in tabula mea aliquis pinxerit veluti imaginem, contra probatur ; magis enim dicitur tabulam picturae cedere. Cuius diversitatis vix idonea ratio redditur ; certe secundum hanc regulam si me possidente petas imaginem tuam esse, nec solvas pretium tabulae, poteris per exceptionem doli mali summovi ; at si tu possideas, consequens est, ut utilis mihi actio adversum te dari debeat ; quo casu nisi solvam inpensam picturae, poteris me per exceptionem doli mali repellere, utique si bonae fidei possessor fueris. Illud palam est, quod sive tu subripueris tabulam sive alius, conpetit mihi furti actio.⁶

Maar als iemand op mijn paneel bijvoorbeeld een afbeelding heeft geschilderd, wordt het tegendeel aangenomen: er wordt dan immers veeleer gezegd dat het paneel de afbeelding volgt. Voor deze uiteenlopende behandeling wordt nauwelijks een afdoende reden gegeven. Volgens deze regel is het zeker dat als jij jouw afbeelding opvoert van mij, de bezitter, en je zou de prijs van het paneel niet betalen, dan kan jij door middel van een *exceptio doli mali* afgeweerd worden. Maar als jij zou bezitten, dan is het gevolg dat aan mij een *actio utilis* tegen jou verleend moet worden. In dit geval kan je mij door middel van een *exceptio doli mali* afweren, tenzij ik de onkosten van de afbeelding vergoed. Tenminste als jij bezitter te goeder trouw ben geweest. Het is duidelijk, dat wanneer jij of een ander het paneel hebt ontvreemd, aan mij de *actio furti* toekomt.

Deze tekst is terug te vinden in het tweede boek van Gaius' *Institutiones*. In 2.66-2.79 bespreekt Gaius drie "natuurlijke" wijzen van eigendomsverkrijging die op de *naturalis ratio* berusten.⁷ Eerst vermeldt hij *occupatio* (2.66-2.69). Wanneer iemand een *res nullius*

⁵ Literatuur over de *tabula picta*: G. BORTOLUCCI, 'Nota a Gaio, Inst. II, 78', *BIDR* 33 (1923), pp. 151-161; C. LONGO, *Corso di diritto romano. Le cose - la proprietà e i suoi modi d'acquisto*, Milaan 1946, pp. 114-115; F. DE ZULUETA, *The Institutes of Gaius. Part II: Commentary*, (2de ed.), Oxford 1953, p. 78; C. SANFILIPPO, 'Accessione', *NNDI* 1.1 (1964), pp. 131-132; P. MADDALENA, 'Tabula picta: Ritorno a Jhering', *Labeo* 13 (1967), pp. 68-74; M. KASER, 'Tabula picta', *TR* 26 (1968), pp. 31-56; K. VISKY, 'Sulla qualifica della pittura e della scultura nelle fonti del diritto romano', *Studi in onore di Giuseppe Grosso IV*, Turijn 1971, pp. 333-357; E. VALIÑO, *Actiones utiles*, Pamplona 1974, pp. 225-228; R. SOTTY, *Recherche sur les utiles actions. La notion d' action utile en droit romain classique*, Grenoble 1977, pp. 295-306; K. VISKY, *Geistige Arbeit und die "artes liberales" in den Quellen des römischen Rechts*, Boedapest 1977; F. LUCREZI, *La 'tabula picta' tra creatore e fruitore*, Napels 1984, pp. 34-51; T.G. WATKIN, 'Tabula Picta': Images and Icons', *SDHI* 50 (1984), pp. 383-399; A. PLISECKA, 'Accessio and specificatio reconsidered', *TR* 74 (2006), pp. 45-60.

⁶ Voor de teksteditie, zie J. BAVIERA, *Fontes Iuris Romani Antejustiniani. Pars altera*, Florence 1940.

⁷ De *naturalis ratio* wordt bij wijze van argument gebruikt om een standpunt of een beslissing van juristen te onderbouwen. De meest geschikte definitie van *naturalis ratio* luidt als volgt: "in overeenstemming met het gezond verstand". In Gai., 2.66-2.79 wordt de term in deze betekenis

(vb. wilde dieren, vogels, vissen, oorlogsbuit) in bezit neemt, wordt hij eigenaar door *occupatio*. Ten tweede behandelt Gaius (2.70-2.78) *accessio*. De Romeinen spreken over *accessio* of natrekking wanneer zaken van verschillende eigenaars onlosmakelijk met elkaar verbonden of vermengd worden. Ten derde bespreekt Gaius (2.79) *specificatio*. Hiervan is sprake wanneer iemand voor zichzelf een nieuwe zaak maakt door de bewerking of verwerking van andermans materiaal zonder wederzijdse afspraken.

De voorliggende tekst bevindt zich in het gedeelte over *accessio*, met name in Gai., 2.70-2.78. In dit gedeelte bespreekt Gaius een aantal gevallen van *accessio*. De hoofdregel voor *accessio* heeft betrekking op onroerend goed en luidt als volgt: “*superficies solo cedit*” of “het gebouwde volgt de grond”. Dit betekent dat een gebouw eigendom wordt van de landeigenaar.⁸ Naar analogie met de hoofdregel die betrekking heeft op onroerend goed (namelijk *superficies solo cedit*), worden ook geschreven letters eigendom van de papyrus- of perkamenteigenaar.⁹ In het geval van de *tabula picta* wordt echter van deze hoofdregel afgeweken (*Sed ..., contra probatur*). Wanneer A een afbeelding heeft geschilderd op het paneel van B, wordt de schilder (A) eigenaar van het eindproduct (en niet, zoals verwacht, B).¹⁰ Volgens Gaius is er nauwelijks een geschikte verklaring voor deze afwijking van de hoofdregel noch voor het onderscheid tussen *scriptura* en *pictura* (*cuius diversitatis vix idonea ratio redditur*).¹¹

gebruikt.

S. SOBOTTA, *Der Begriff der naturalis ratio. Seine Verwendung in den Texten der klassischen Juristen*, Frankfurt 1969, pp. 29-42, p. 41: „Die Begründung des Grundsatzes *superficies solo cedit* ... beinhaltet lediglich die Überzeugung des Juristen, dass diese Entscheidung vernünftig ist und der menschlichen Einsicht entspricht. Die gleiche Bedeutung der *naturalis ratio* ist auch bei der *occupatio*, *adluvio* und *traditio* anzutreffen. Bei allen drei Institutionen ist das wesentliche Element ihrer Geltung das Losgelöstsein von formalen, traditionellen Verhaltensweisen und Bindungen und das Abstellen auf “natürliche”, der menschlichen Einsicht offene, tatsächliche Gegebenheiten.”

⁸ Gai., 2.73.

⁹ Gai., 2.77.

¹⁰ Gai., 2.78. Zie ook Gai., *Ep.*, 2.1.4.

¹¹ WATKIN (1984), pp. 383-399 heeft geprobeerd te verklaren waarom de regel voor de *tabula picta* afwijkt van de hoofdregel. Volgens hem ligt de verklaring in de eerste regel van Gai., 2.78. De correcte vertaling van “*Sed si in tabula mea aliquis pinxerit veluti imaginem, contra probatur*” is “If someone has painted on my panel to wit an image, the contrary is held”. Volgens Watkin was de oorspronkelijke betekenis van het woord *imago* “a funerary image acting as a focus for the spirit of the dead ancestor”. Omwille van het religieuze belang van een *imago*, kon de hoofdregel voor *accessio* niet worden toegepast. Ten tijde van Gaius was de religieuze betekenis, die aan de uitzondering ten grondslag lag, vergeten. Ondanks het feit dat de historische achtergrond van de uitzondering verloren was gegaan en Gaius niet meer in staat was om deze uitzondering te rechtvaardigen, bleef hij toch vasthouden aan de oude regel. Het feit dat Gaius nog steeds de oude regel vermeldt, zou het conservatisme van de Romeinse juristen bewijzen. Volgens Watkin durfde enkel Paulus (D. 6.1.23.3) het aan om de oude regel te verwerpen. Tenslotte besloot Justinianus dat enkel nog de oude regel van kracht was. De reden voor deze beslissing had niets te maken met de oorspronkelijke religieuze reden: hij wilde de artistieke verdiensten van de schilder veilig stellen.

Naar mijn mening is de theorie van Watkin vergezocht en onvoldoende onderbouwd. Er is namelijk geen enkele bron uit de tijd vóór Gaius die informatie geeft over de *tabula picta* en over de

WIE WORDT EIGENAAR VAN DE *TABULA PICTA*

Het onderscheid tussen *scriptura* en *pictura* wordt ook in de Digesten, namelijk in het tweede boek van de *Res cottidianae sive aurea* van Gaius (D. 41.1.9.2), onder de aandacht gebracht:

GAIUS libro secundo rerum cottidianarum sive aureorum. Sed non uti litterae chartis membranisque cedunt, ita solent picturae tabulis cedere, sed ex diverso placuit tabulas picturae cedere. Utique tamen conveniens est domino tabularum adversus eum qui pinxerit, si is tabulas possidebat, utilem actionem dari, qua ita efficaciter experiri poterit, si picturae impensam exsolvat: alioquin nocebit ei doli mali exceptio: utique si bona fide possessor fuerit qui solverit¹². Adversus dominum vero tabularum ei qui pinxerit <rectam> vindicationem competere dicimus, ut tamen pretium tabularum inferat: alioquin nocebit ei doli mali exceptio.

GAIUS, boek 2, *Res cottidianae sive aureorum*. Maar terwijl letters de papiervellen of perkamentvellen volgen, zo plegen de afbeeldingen de panelen niet te volgen. Integendeel, het is heersende leer dat de panelen de afbeelding volgen. Toch is het beslist passend dat aan de eigenaar van het paneel een *actio utilis* verleend wordt tegen de schilder, als die de panelen bezat. Deze actie zal hij succesvol kunnen instellen, als hij de onkosten van de afbeelding betaalt. Anders zal hem met succes een *exceptio doli mali* worden tegengeworpen. Als degene die betaald¹³ heeft, bezitter te goeder trouw is, zeggen we dat aan degene die geschilderd heeft terecht een *vindicatio* toekomt tegen de eigenaar van de panelen, althans voor zover hij de prijs van de panelen betaalt. Anders zal hem met succes een *exceptio doli mali* worden tegengeworpen.

De juridische vraag in Gai., 2.78 en Gai., D. 41.1.9.2 is tweeledig: Gaius gaat in op de eigendomsvraag, maar besteedt daarnaast ook aandacht aan de afwikkelingen tussen beide partijen. Het antwoord op de eigendomsvraag is eenduidig: wanneer A een afbeelding heeft geschilderd op het paneel van B zonder onderlinge afspraken, dan wordt A eigenaar van het eindproduct. Van een controverse is voorsnog geen sprake, ofschoon de woorden “*magis enim dicitur tabulam picturae cedere*” in Gai., 2.78 impliciet verwijzen naar het bestaan van een tegengestelde mening. Met betrekking tot de afwikkelingen vermeldt Gaius drie actiemogelijkheden die verschillen al naargelang A of B in het bezit is van het schilderij. In elk van deze situaties is A de eigenaar van het schilderij: 1) De *dominus tabulae* (B) is bezitter van het eindproduct; 2) De schilder (A) is de *bona fide* bezitter en 3) De schilder (A) is de *mala fide* bezitter.

In het eerste geval kan A, die eigenaar is van het schilderij, een *rei vindicatio* instellen tegen de bezitter (B). Om het bezit van het schilderij te verkrijgen moet A de waarde van het paneel vergoeden aan B. Zolang A hem niet schadeloos heeft gesteld, is B niet verplicht om het schilderij terug te geven. B kan gebruik maken van dit retentierecht door een *exceptio doli mali* te integreren in de *formula* van de *rei vindicatio*.

Ondanks het feit dat A, in het tweede geval, tezelfdertijd eigenaar én *bona fide*

zogenaamde religieuze betekenis van een *imago*.

¹² T. MOMMSEN, *Corpus Iuris Civilis. Volumen primum*, Berlijn 1954, p. 691 zegt in noot 19 dat hier *qui pinxerit* moet hebben gestaan.

¹³ Zie noot 12: dit moet zijn “geschilderd”.

bezitter van het schilderij is, kan B toch een *actio utilis* instellen tegen A. Wanneer B van deze actie gebruik maakt, dient hij A wel schadeloos te stellen voor de kosten van de afbeelding (*impensa picturae*). Als B weigert om A schadeloos te stellen, kan A hem afweren door middel van een *exceptio doli mali*.¹⁴

In het derde geval is A de *mala fide* bezitter van het schilderij. In dit geval kan B een *actio furti* instellen tegen A.

3. Paulus, D. 6.1.23.3: tekst en controverse

In de voorgaande teksten heeft Gaius de eigendomsvraag “Als A een afbeelding heeft geschilderd op het paneel van B, wie wordt dan eigenaar van het schilderij?” eenduidig beantwoord: de schilder (A) wordt eigenaar. Paulus (D. 6.1.23.3) vermeldt echter dat deze vraag aanleiding is geweest voor een controverse.

PAULUS libro vicesimo ad edictum. Sed et id, quod in charta mea scribitur aut in tabula pingitur, statim meum fit: licet de pictura quidam contra senserint propter pretium picturae: sed necesse est ei rei cedi, quod sine illa esse non potest.

Paulus, boek 21, ad edictum. Maar ook hetgeen op mijn papyrus is geschreven of op mijn paneel geschilderd, wordt onmiddellijk van mij. Ook al zijn sommige juristen wat betreft het schilderij een tegengestelde mening toegedaan omwille van de prijs van het schilderij. Maar het is noodzakelijk dat wat zonder een zaak niet kan bestaan voor die zaak wijkt.

Deze tekst bevindt zich in boek 6 van de Digesten onder titel 1: “*De rei vindicatione*” of “Over de *rei vindicatio*”. In de voorafgaande tekst (D. 6.1.23.2) heeft Paulus een aantal gevallen van *accessio* besproken. Wanneer A aan zijn eigen zaak iets vasthecht dat aan B toebehoort zodat het deel gaat uitmaken van de zaak van A, is Paulus – net als de meeste juristen – van mening dat A eigenaar wordt van het geheel. Vervolgens bespreekt Paulus,

¹⁴ De actiemogelijkheid van B roept twee vragen op: 1) “Wat wil B bereiken wanneer hij de *actio utilis* instelt tegen A?” en 2) “Welke juridische kwalificatie heeft deze *actio utilis*?” In de literatuur zijn deze twee vragen op de meest uiteenlopende manieren behandeld (voor een heldere samenvatting van de verschillende theorieën met bibliografische verwijzingen, zie KASER (1968), pp. 41-50). Hier beperk ik mij tot de meest gangbare interpretatie van de *actio utilis* en haar functie. Laten we de eerste vraag in aanmerking nemen. Het einddoel van B kan onmogelijk de eigendomsverkrijging van het schilderij geweest zijn, aangezien Gaius duidelijk stelt dat A de eigenaar van het schilderij wordt. Het is ook niet mogelijk dat B de eigendom van zijn paneel wilde opeisen. Het paneel op zich bestond immers niet meer. Volgens R. VON JHERING, ‘Übertragung der Reivindicatio auf Nichteigentümer’, *Gesammelte Aufsätze* 1 (1881), pp. 47-121 had de *actio utilis* een schadeloosstelling van het paneel tot doel. Kaser is het hiermee eens en kwalificeert de *actio utilis* als een *rei vindicatio utilis*. Deze actie verplicht A om de waarde van het eindproduct (het paneel met de afbeelding) te vergoeden aan B. Omwille van de *exceptio doli mali* in de *formula* is B echter verplicht om de waarde van het schilderij aan A te betalen. Om het over een weer betalen te vermijden, moet A enkel de waarde van het paneel aan B betalen. Het verschil met een reguliere *rei vindicatio* is dat het doel van de *rei vindicatio utilis* niet de restitutie van een voorwerp is, maar een schadeloosstelling in geld.

in D. 6.1.23.3, zowel de *scriptura* als de *pictura*. Als A letters heeft geschreven op het perkament van B of een afbeelding heeft geschilderd op het paneel van B, beweert Paulus dat B in beide gevallen eigenaar wordt van het eindproduct. Noch de letters, noch de afbeelding kunnen immers bestaan zonder respectievelijk het perkament of het paneel (*sed necesse est ei rei cedi, quod sine illa esse non potest*). Paulus kiest dus in beide gevallen voor een analoge toepassing van de hoofdregel voor *accessio*. Voor wat de *tabula picta* betreft, verdedigt Paulus een andere mening dan die in Gai., 2.78 en Gai., D. 41.1.9.2. Gaius heeft enkel de mening vermeld die Paulus toeschrijft aan “sommige juristen” (*quidam*). Deze juristen kennen de eigendom van het schilderij toe aan de schilder en hebben hun standpunt onderbouwd met een argument in de vorm van alliteratie: *propter pretium picturae*.

4. *Inst.*, 2.1.34: De oplossing voor de controverse

Afgezien van Paulus, bevestigt ook Justinianus dat de eigendomsvraag over de *tabula picta* ten grondslag lag aan een controverse tussen *quidam*, die de eigendom toekenden aan de schilder, en *alii*, die de *dominus tabulae* begunstigden. Justinianus vermeldt in zijn *Institutiones* ook een beargumenteerde oplossing voor deze controverse. De relevante tekst (*Inst.*, 2.1.34) is terug te vinden in boek 2 onder titel 1 “*De rerum divisione*” of “Over de verdeling van dingen”:¹⁵

Si quis in aliena tabula pinxerit, <quidam putant> tabulam picturae cedere: <alii> videtur picturam, qualiscumque sit, tabulae cedere. Sed nobis videtur melius esse, tabulam picturae cedere: ridiculum enim picturam Apellis vel Parrhasii in accessionem vilissimae tabulae cedere. Unde si a domino tabulae imaginem possidente is qui pinxit eam petat nec solvat pretium tabulae, poterit per exceptionem doli mali summoventi: at si is qui pinxit possideat, consequens est, ut utilis actio domino tabulae adversus eum detur, quo casu, si non solvat impensam picturae, poterit per exceptionem doli mali repelli, utique si bona fide possessor fuerit <ille qui picturam imposuit>. Illud <enim> palam est, quod, sive is qui pinxit subripuit tabulas sive alius, competit <domino tabularum> furti actio.

Indien iemand op andermans paneel heeft geschilderd, menen sommigen dat het paneel de afbeelding volgt. Anderen zijn van oordeel dat de afbeelding, van welke kwaliteit dan ook, het paneel volgt. Maar naar ons oordeel is het beter dat het paneel de afbeelding volgt: het is immers belachelijk dat een afbeelding van Apelles of Parrhasius door natrekking een volstrekt waardeloos paneel volgt. Als daarom de schilder de afbeelding zou opeisen van de eigenaar van het paneel, die de afbeelding in zijn bezit heeft, zonder dat hij de prijs voor het paneel betaalt, kan hij door middel van een *exceptio doli mali* afgeweerd worden. Maar als degene die geschilderd heeft de bezitter is, is het gevolg dat aan de eigenaar van het paneel een *actio utilis* tegen hem verleend wordt. Als hij in dit geval de onkosten van de afbeelding niet betaalt, kan hij door middel van een *exceptio doli mali* afgeweerd worden, althans indien degene die de afbeelding heeft aangebracht bezitter te goeder trouw is geweest. Het is immers duidelijk dat, als de panelen hetzij door de schilder, hetzij door een ander zijn gestolen, aan de eigenaar van de panelen een *actio furti* toekomt.

¹⁵ J.A.C. THOMAS, *The Institutes of Justinian. Text, Translation and Commentary*, Oxford 1975, pp. 80-81.

In de tijd van Justinianus is besloten dat de mening van *quidam* de voorkeur verdiende: *sed nobis videtur melius tabulam picturae cedere*. Als A een afbeelding heeft geschilderd op andermans paneel, wordt hij eigenaar van het eindproduct: *ridiculum est enim picturam Apellis vel Parrhasii in accessionem vilissimae tabulae cedere*. Het zou immers absurd zijn dat een afbeelding van Apelles of Parrhasius, twee bekende Griekse schilders uit de 4de eeuw v. Chr., door natrekking een goedkoop paneel zou volgen. Waarschijnlijk hebben de juristen uit de kanselarij van Justinianus deze twee kunstenaars, die toch 900 jaar vóór hun tijd leefden, in hun argument vermeld om hun culturele onderlegdheid te demonstreren. Het argument dat een afbeelding, in vergelijking met een houten paneel, meer waardevol is, komt overeen met het argument van Paulus: de schilder wordt eigenaar van het schilderij *propter pretium picturae*.¹⁶

5. Een schoolcontroverse: ja of neen?

Hoewel er in de teksten van Gaius (Gai., 2.78 en Gai., D. 41.1.9.2) geen sprake is van een controverse, toont zowel de tekst van Paulus (D. 6.1.23.3) als die van Justinianus (*Inst.*, 2.1.34) onmiskenbaar aan dat de eigendomsvraag over de *tabula picta* ten laatste in de tijd van Paulus aanleiding is geweest voor een controverse. Het is echter onduidelijk of deze controverse ook een schoolcontroverse is geweest en, zo ja, of het standpunt van *quidam* dan naar de Proculiani verwijst en dat van *alii* naar de Sabiniani of omgekeerd.

Ondermeer Kaser en Lucrezi beweren dat de controverse over de *tabula picta*, naar analogie met de controverse over *specificatio* in Gai., 2.79, wel degelijk een schoolcontroverse is en dat *quidam* een verwijzing is naar de Proculiani en *alii* naar de Sabiniani.¹⁷ Ter ondersteuning van deze beweringen voeren Kaser en Lucrezi drie argumenten aan: 1) Het is belangrijk om de link te leggen tussen de tekst over de *tabula picta* (Gai., 2.78) en die over *specificatio* (Gai., 2.79).¹⁸ In het geval van *specificatio*, kozen de Sabiniani partij voor de *dominus materiae*, terwijl de Proculiani de maker bevooroordeelden. Naar analogie met de *specificatio*, is het waarschijnlijk dat, in het geval van de *tabula picta*, de Sabiniani de *dominus tabulae* begunstigden en de Proculiani de schilder. 2) Paulus (D. 6.1.23.3) was van mening dat de eigenaar van het paneel tevens eigenaar van het schilderij was, omdat de afbeelding niet kan bestaan zonder het paneel

¹⁶ DE ZULUETA (1963), p. 78; KASER (1968), pp. 36-37 en THOMAS (1975), pp. 80-81 hebben zich vragen gesteld bij de waarde van dit argument, omdat de waarde van het merendeel van de afbeeldingen niet zo hoog was als de waarde van de werken van kunstenaars als Apelles en Parrhasius.

¹⁷ KASER (1968), pp. 35-36; LUCREZI (1984), pp. 34-51. LIEBS (1976), p. 250 suggereert echter dat *quidam* slaat op de Sabiniani en *alii* op de Proculiani, maar hij geeft geen enkel argument ter ondersteuning van deze bewering.

¹⁸ Ook KASER (1968), p. 35 vindt het verband tussen Gai., 2.78 en Gai., 2.79 geloofwaardig. Alhoewel Gaius het voorbeeld van de *tabula picta* als een geval van *accessio* heeft gekwalificeerd, impliceert de creativiteit van de schilder inderdaad een element van *specificatio*.

(*necesse est ei rei cedi, quod sine illa esse non potest*). In het geval van *specificatio*, hebben de Sabiniani een gelijkaardig argument gebruikt ten voordele van de *dominus materiae*: *quia sine materia nulla species effici possit*.¹⁹ 3) Met de woorden “*cuius diversitatis vix idonea ratio redditur*” drukt Gaius (2.78), een vertegenwoordiger van de Sabiniani, zijn afkeuring uit voor het standpunt van de Proculiani.²⁰

Ondanks deze aanwijzingen is er geen enkel onweerlegbaar bewijs dat de controverse over de *tabula picta* een schoolcontroverse is.²¹ In tegenstelling tot de teksten over *specificatio*, worden noch de namen van de rechtsscholen, noch die van hun vertegenwoordigers genoemd in de *tabula picta* bronnen. In Paulus, D. 6.1.23.3 en *Inst.*, 2.1.34 is er enkel sprake van een meningsverschil tussen *quidam* en *alii*. Omwille van deze ontoereikendheid in de bronnen is het, naar mijn mening, onmogelijk een uitspraak te doen over de aard van de voorliggende controverse. Bovendien hebben Kaser en Lucrezi een redeneerfout gemaakt. Zij beweren dat, naar analogie met de controverse in Gai., 2.79 over *specificatio*, ook de controverse in Gai., 2.78 over *accessio* een meningsverschil was tussen de Sabiniani en Proculiani. Maar in Gai., 2.78 staat helemaal geen controverse! Kaser en Lucrezi meenden in het standpunt van *quidam* (in het voordeel van de schilder) de hand van de Proculiani te herkennen en in het standpunt van Paulus en *alii* (ten gunste van de *dominus tabulae*) de hand van de Sabiniani. Daarom concludeerden zij vervolgens dat de *tabula picta* controverse wel een schoolcontroverse moest zijn. Op die manier hebben zij zich schuldig gemaakt aan een cirkelredenering.

6. De *tabula picta* controverse: moderne theorieën

Van de Romanisten die de controverse interpreteren als een schoolcontroverse, zijn Sanfilippo en Lucrezi de enigen die een verklaring proberen te geven. Volgens hen is het standpunt van de Sabiniani ten gunste van de *dominus tabulae* traditioneel en het pleidooi van de Proculiani voor de schilder progressief.²²

Volgens Sanfilippo hebben de Sabiniani de *tabula picta* als een geval van *accessio*

¹⁹ Gai., D. 41.1.7.7: “Omdat zonder material geen enkele zaak gemaakt kan worden.”

²⁰ KASER (1968), p. 36 vraagt zich af waarom een Sabiniaan als Gaius in Gai., 2.78 enkel bericht over het standpunt van de Proculiani? Volgens Kaser was het standpunt van de Proculiani het meest gezaghebbend, omdat ook enkele prominente Sabiniani de eigendom van het schilderij aan de schilder toekenden. Gaius vermeldt dus terecht enkel de gezaghebbende mening, maar kan het niet nalaten zijn afkeur te laten blijken, aldus Kaser. Naar mijn mening is deze verklaring vergezocht en onvoldoende onderbouwd. Gaius vermeldt in de *Institutiones* enkel het volgende: *magis enim dicitur tabulam picturae cedere*. Het onderwerp van *dicitur* wordt nergens gespecificeerd.

Volgens LUCREZI (1984), pp. 252-254 is de tekst van Gaius geglosseerd. Ten tijd van Gaius, werd de eigendom van de *tabula picta* nog niet aan de schilder toegekend, maar aan de *dominus tabulae*.

²¹ Ook zo LONGO (1946), p. 114 en WATKIN (1984), pp. 395-396.

Bovendien vermeldt FALCHI (1981) de controverse over de *tabula picta* niet in zijn lijst van schoolcontroversen.

²² SANFILIPPO (1964), pp. 131-132; LUCREZI (1984), pp. 250-254.

beschouwd, terwijl de Proculiani het onder de noemer van *specificatio* plaatsten. In elk geval van *accessio* kennen de Sabiniani, “più tradizionalisti e materialisti”, de eigendom van het eindproduct altijd toe aan de eigenaar van het grootste en meest volumineuze voorwerp, de *maior species* genaamd. Ter ondersteuning van deze bewering verwijst Sanfilippo naar een tekst van Ulpianus in de Digesten, namelijk Ulp., D. 34.2.19.13.²³ In deze tekst vermeldt Ulpianus de mening van Sabinus dat edelstenen, die in zilveren of gouden borden zijn ingelegd, de borden volgen. Volgens Sanfilippo hebben de conservatieve Sabiniani deze regel, die Ulpianus toeschrijft aan Sabinus, ook op *accessio* toegepast. Helaas heeft Sanfilippo deze bewering niet verder onderbouwd. Naar ik veronderstel zijn voornamelijk de zinnen “*ei enim cedit, cuius maior et species*” en “*accessio cedit principali*” van belang voor zijn theorie. Hieruit heeft Sanfilippo waarschijnlijk afgeleid dat de Sabiniani in het geval van *accessio* (en bijgevolg ook in het geval van de *tabula picta*) de eigendom van het eindproduct toekennen aan de eigenaar van de *maior species*. Voor de *tabula picta* betekent dit dat de *dominus tabulae* eigenaar wordt van het schilderij. De Proculiani daarentegen, die “più aperti a nuovi visioni” waren, beschouwden het schilderij als een geval van *specificatio*. Naar analogie met hun standpunt over *specificatio*, kenden zij de eigendom van het schilderij toe aan de schilder, aldus Sanfilippo.

Naar aanleiding van deze theorie kunnen twee kritische opmerkingen gemaakt worden. Ten eerste bewijst de tekst van Ulpianus (D. 34.2.19.13) niet dat de mening van de jurist Sabinus, die beweert dat edelstenen de borden volgen, conservatief is. Ten tweede gaat de vergelijking tussen de gevallen niet op omdat de tekst van Ulpianus niets te maken heeft met eigendomsverkrijging door *accessio*. De tekst gaat over de nalatenschap van een legaat van goud of zilver. De juridische vraag in Ulp., 34.2.19.13 luidt als volgt: “Als zilveren of gouden schoteltjes (of borden), die beslagen zijn met edelstenen, gelegateerd worden, vallen deze edelstenen dan onder het legaat goud of zilver?”. Met andere woorden: “Wordt een legataris van goud of zilver ook eigenaar van de edelstenen die op de schoteltjes of borden gezet zijn?”²⁴

Behalve Sanfilippo, noemt ook Lucrezi het standpunt van de Sabiniani conservatief en dat van de Proculiani progressief. Hij brengt de *tabula picta* controverse in verband met de

²³ Ulp., D. 34.2.19.13:

ULPIANUS, libro vicesimo, ad Sabinum. Perveniamus et ad gemmas inclusas argento auroque. Et ait Sabinus auro argentove cedere: **ei enim cedit, cuius maior est species.** Quod recte expressit: semper enim cum quaerimus, quid cui cedat, illud spectamus, quid cuius rei ornandae causa adhibetur, **ut accessio cedat principali.** Cedent igitur gemma, fialis vel lancibus inclusae, auro argentove.”

ULPIANUS, boek 20, ad Sabinum. Laten we komen tot edelstenen die in zilver en goud gezet zijn. En Sabinus zegt dat ze het goud of het zilver volgen: **een voorwerp volgt immers datgene, waarvan de vorm groter is.** Dit heeft Sabinus terecht weergegeven: telkens immers als we nagaan welk voorwerp het andere volgt, kijken we naar datgene wat is aangewend omwille van de versiering van deze zaak, zodat **het accessoire de hoofdzaak volgt.** De edelstenen die in schoteltjes en borden zijn gezet volgen dus het goud of het zilver.

²⁴ P. VOGLI, *DER II*, Milaan 1963, pp. 290-294. See also Flor., D. 34.2.29.

geleidelijke emancipatie van de kunstenaar/schilder in Rome. Terwijl het aristocratische vooroordeel om wel de kunst, maar niet de kunstenaar te waarderen nog volop gold in de 2de eeuw n. Chr.²⁵ en de meeste schilders op dat moment nog slaven waren,²⁶ verwierven de schilders ten tijde van Constantijn een aantal privileges.²⁷ Nadat de kunstenaar de sociale ladder met enkele treden had beklommen, werd - volgens Lucrezi - de eigendom van de *tabula picta* niet langer toegekend aan de *dominus tabulae*, maar aan de schilder. Uiteindelijk behaalde het standpunt van de Proculiani ten voordele van de kunstenaar de overhand.

Mijns inziens is deze theorie niet overtuigend. Volgens Lucrezi geldt in de 2de eeuw n. Chr. nog steeds het standpunt dat hij toeschrijft aan de Sabiniani: de eigendom van de *tabula picta* wordt toegekend aan de *dominus tabulae*. Nochtans wordt dit standpunt niet eens vermeld in de *Institutiones* van Gaius (een leerboek uit de 2de eeuw n. Chr.). Gaius vermeldt in 2.78 enkel de mening dat het paneel het schilderij volgt en dat de schilder eigenaar wordt van de *tabula picta*. Om deze tegenstrijdigheid op te lossen beweert Lucrezi dat de originele tekst van Gaius gemanipuleerd werd. Het feit dat Lucrezi de bronnen aanpast om ze te doen overeenstemmen met zijn theorie, ondermijnt de geloofwaardigheid van deze theorie.

Tot slot kunnen we nog enkele algemene punten van kritiek opwerpen tegen zowel Sanfilippo als Lucrezi. Omdat de bronnen geen uitsluitsel geven over de vraag of deze controverse überhaupt wel een schoolcontroverse is, staat de theorie van beide Romanisten op los zand. Gesteld dat de *tabula picta* controverse een schoolcontroverse is, kan niet met zekerheid gezegd worden of het standpunt van *quidam* naar het standpunt van de Proculiani verwijst en dat van *alii* naar het standpunt van de Sabiniani. Zowel Sanfilippo als Lucrezi benadrukken te weinig dat hun theorie op een aantal onbewijsbare vooronderstellingen is gebaseerd.

Bovendien laten ze beiden na een beroep te doen op de argumenten die Paulus in D. 6.1.23.3 aanhaalt ter ondersteuning van de beide standpunten. Sanfilippo en Lucrezi voegen argumenten toe om te verklaren waarom de Sabiniani de eigendom aan de *dominus tabulae* toekenden en de Proculiani aan de schilder, maar laten na om de argumenten die wel in de bronnen staan te behandelen.

7. Mijn interpretatie: het verband tussen de *tabula picta* controverse en de topen

Mijns inziens is de controverse over de *tabula picta* niet ontstaan naar aanleiding van een theoretisch probleem. Als de eigendomsvraag van de *tabula picta* een theoretisch probleem was, dan zou onmiskenbaar de hoofdregel voor *accessio (superficies solo cedit)* van toepassing zijn geweest. Naar analogie met deze regel, zou de afbeelding dan het

²⁵ Plut., *Per.*, 1.4 ; 2.1.

²⁶ Zie bijvoorbeeld: Gai., D. 6.1.28; Flor., D. 18.1.43.pr; Ulp., D. 21.1.19.4 en Ulp., D. 40.1.13.1.

²⁷ Cod. Theod. 13.4.2 (= C.10.66.1); Cod. Theod. 13.4.4.

paneel volgen. Op die manier kan je het ontstaan van de *tabula picta* controverser dus niet verklaren. Mijns inziens is deze controverser dan ook niet ontstaan vanuit de theorie. Integendeel, ze is ontstaan naar aanleiding van een concreet probleem uit de praktijk waarvoor niet duidelijk één oplossing de juiste was, maar waarvoor meerdere rechtvaardige oplossingen gegeven konden worden.²⁸ Toen de betrokken partijen het juridisch probleem over de eigendom van de *tabula picta* voorlegden aan een aantal juristen, hebben zij de zaak van beide kanten belicht en gaven zij twee uiteenlopende *responsa*. Om hun oplossing te verantwoorden en hun standpunt te onderbouwen, hadden de juristen argumenten nodig. In wat volgt, toon ik aan dat de juristen gebruik hebben gemaakt van de retorica en van de topica om de argumenten te vinden.

Eerst reconstrueer ik het juridisch probleem uit de praktijk dat aan de *tabula picta* controverser ten grondslag lag. Nadat A een afbeelding had gemaakt op het paneel van B zonder onderlinge afspraken hieromtrent, ontstond er tussen beide partijen een conflict over de eigendom van het eindproduct. Naar alle waarschijnlijkheid had A op dat moment het eindproduct/schilderij nog steeds in bezit. De eigenaar van het paneel (B) wilde graag eigenaar worden van het schilderij. Hij won advies in bij een aantal juristen (*alii*) en verwachtte een juridisch advies in zijn voordeel.²⁹ Deze juristen raadden hem aan een *rei vindicatio* in te stellen tegen de schilder,³⁰ die het schilderij nog steeds in zijn bezit had, om het schilderij te vindiceren. Ook de schilder (A), tegen wie een *rei vindicatio* dreigde te worden ingesteld, ging te rade bij een aantal juristen (*quidam*). Volgens deze juristen had de schilder (A) niets te vrezen van een proces en kon hij stellen dat hij de rechtmatige eigenaar van het schilderij was.

Uiteraard moesten beide groepen juristen hun *responsa* onderbouwen met overtuigende argumenten. Zoals gezegd maakten ze daarvoor gebruik van de retorica en, in het bijzonder, van de topen. De term ‘*topos*’ komt uit de geheugentheorie en krijgt gaandeweg een nieuwe betekenis: vindplaats voor argumenten. In zijn *Topica*, bevestigt Cicero dat juristen op de hoogte waren van retorica en topica. Hij beweert dat “zij wapens leveren aan nauwgezette advocaten die toevlucht zoeken in hun wijsheid”.³¹ Dit betekent

²⁸ Ook O.E. TELLEGEN-COUPERUS, “La controverse dans Gaius, Inst., 1.196, entre Proculiens et Sabinien : theorie ou pratique de droit?”, *TR* 61 (1993), p. 472 verdedigt dit standpunt: « Nous voulons essayer de prouver que les controverses concernaient des questions de droit d’origine pratique, pour lesquelles il n’y avait pas de normes claires ... »

²⁹ Een tekst van Cicero (*De or.*, I.239-240) toont aan dat het niet ongebruikelijk was voor juristen om een juridisch advies te verlenen in het voordeel van de burger die hem raadpleegde. Toen een man van het platteland aan Publius Crassus een juridisch probleem voorlegde en hem om advies vroeg, kreeg hij van Crassus een uitspraak die meer de waarheid diende dan het belang. Servius Galba merkte de terneergeslagenheid van de man op en vroeg hem, waarover hij Crassus geraadpleegd had. De man legde hem zijn zaak voor en Servius Galba verleende hem een *responsum* dat wel in zijn voordeel was.

³⁰ Paulus (D. 6.1.23.3) behandelt de *tabula picta* controverser niet voor niets in boek 6.1 “*De rei vindicatione*”.

³¹ Cic., *Top.*, 17.65: ... (*Nam et adsunt multum et adhibentur in consilia*) *et patronis diligentibus ad eorum prudentiam confugientibus hastas ministrant.*

dat de juristen de advocaten van geschikte acties en overtuigende argumenten voorzagen. Cicero beweert ook dat een zorgvuldige studie van de topen voor argumenten niet alleen redenaars en filosofen, maar zelfs juristen in staat zal stellen om vloeiend te spreken over de vraagstukken waarover zij worden geconsulteerd.³²

De belangrijkste kennis over retorica en topen troffen de juristen aan in de *Topica* van Cicero en later in de *Institutio Oratoria* van Quintilianus.³³ In 44 v. Chr. schreef Cicero de *Topica* voor zijn vriend, de jurist Trebatius. De *Topica* bestaat uit drie delen.³⁴ In het eerste deel maakt Cicero een opsomming van om en bij de twintig topen die hij één voor één toelicht aan de hand van een privaatrechtelijk voorbeeld. In het tweede deel verschaft Cicero bijkomende informatie over de topen zelf en hun onderverdelingen. In het derde deel beschrijft Cicero verschillende manieren om topen te “vinden”. De *Institutio Oratoria* van Quintilianus werd in 94 of 95 n. Chr. gepubliceerd. Het is een omvangrijk leerboek en omvat de volledige studie van de retorica.³⁵

De methode, die in de retorica aangewend wordt voor de systematisch vinding van argumenten, heet *inventio*. Het meest vermaarde *inventio*-systeem wordt toegeschreven aan Hermagoras van Temnos en dateert van 150 v. Chr. Het belangrijkste onderdeel van zijn *inventio*-systeem is de statusleer. Waarschijnlijk is de statusleer van Cicero en Quintilianus sterk geïnspireerd op deze van Hermagoras.³⁶ Als een jurist de *status* had bepaald van om het even welk conflict, dan kon hij argumenten vinden voor zijn standpunt door de raadpleging van lijsten van topen die bijzonder geschikt waren voor de desbetreffende *status*.

Laten we nu opnieuw aanknopen bij het geval van de *tabula picta*. Terwijl sommige juristen (*quidam*) de eigendom van de *tabula picta* aan de schilder hebben toegekend, kenden anderen (*alii*) de eigendom toe aan de eigenaar van het paneel. In § 6.1 bespreek ik het argument dat sommige juristen (*quidam*) hebben aangewend ter ondersteuning van het verweer van de schilder en nagaan aan de hand van welke toep zij dit argument gevonden hebben. In § 6.2 doe ik vervolgens hetzelfde voor het argument dat de andere juristen (*alii*) ten voordele van de *dominus tabulae* hebben aangewend.

³² Cic., *Top.*, 17.66: “... *Licebit igitur diligenter argumentorum cognitio locis non modo oratoribus et philosophis, sed iuris etiam peritis copiose de consultationibus suis disputare.*”

³³ De *Topica* van Aristoteles is van ondergeschikt belang, omdat Aristoteles meer aandacht besteedt aan dialectische topen dan aan retorische topen.

³⁴ 1) Cic., *Top.*, 2.6-4.24;

2) Cic., *Top.*, 4.25-20.78;

3) Cic., *Top.*, 21.79-22.86.

De meest recente uitgave van Cicero's *Topica* met vertaling en commentaar is: T. REINHARDT, *Marcus Tullius Cicero. Topica*, Oxford 2003.

³⁵ Voor een recente Nederlandse vertaling van de *Institutio Oratoria* zie: P. GERBRANDY, *Quintilianus. De Opleiding tot redenaar*, Groningen 2001.

³⁶ Cic., *Top.*, 21.82; Quint., *Inst. Or.*, 3.5.10.

8. Het verweer van de schilder

Toen de eigenaar van het paneel het schilderij opeiste, legde de schilder het juridisch probleem, zoals omschreven, voor aan een aantal juristen. De juristen hebben geantwoord dat hij zich geen zorgen moest maken en dat hij meer recht had op het schilderij, *propter pretium picturae* (Paulus, D. 6.1.23.3). Het is immers belachelijk dat een afbeelding van een schilder als Apelles of Parrhasius door natrekking een volstrekt waardeloos paneel volgt (*Inst.*, 2.1.34: *ridiculum est enim picturam Apellis vel Parrhasii in accessionem vilissimae tabulae cedere*). Hoe hebben de juristen dit argument gevonden?

Om te reconstrueren hoe de juristen dit argument hebben gevonden, zal ik gebruik maken van de eerder genoemde statusleer van Hermagoras. De eerste taak van de juristen was het bepalen van de *status* van het voorliggende conflict. De *status* verwijst naar de vraagstelling of *quaestio* die voortvloeit uit de botsing tussen aanklacht en verweer. Aangezien de aanklacht steeds hetzelfde feitelijk karakter heeft, wordt de *status* bepaald door de wisselende inhoud van het verweer. In het geval van de *tabula picta* eist de *dominus tabulae* (B) de eigendom van het schilderij op door middel van een *rei vindicatio*. In het verweer geeft de schilder (A) toe dat B eigenaar van het paneel is, maar hij beweert meer recht te hebben op de eigendom van de *tabula picta* omdat zijn afbeelding meer waard is dan een goedkoop paneel. De vraagstelling of *quaestio* die uit deze confrontatie voortvloeit, luidt als volgt: “Wie heeft meer recht op het schilderij?” Met andere woorden: “Hoe moet de situatie beoordeeld worden: heeft de schilder of de *dominus tabulae* meer recht op het schilderij?” In de statusleer van Hermagoras zijn er vier mogelijke *status*: 1) *Sitne*: Is het? ; 2) *Quid sit*: Wat is het? ; 3) *Quale sit*: Hoe moet het beoordeeld worden?” en 4) *Ad aliquid?*: Waarop heeft het betrekking? Deze vier vragen verwijzen respectievelijk naar de *status coniecturalis*, de *status definitivus*, de *status qualitatis* en de *translatio*.³⁷ De vraagstelling die voortvloeit uit de botsing tussen aanklacht en verweer, namelijk “Hoe moet de situatie beoordeeld worden: heeft de schilder of de *dominus tabulae* meer recht op het schilderij?” komt het best overeen met de vraag “*Quale sit?*” van de *status qualitatis*.

Zodra de juristen de *status* hadden bepaald, raadpleegden zij de lijsten van topen die bijzonder geschikt waren voor de *qualitas*. Cicero vermeldt twee topen die uitermate geschikt zijn voor de *qualitas*: de *locus ex comparatione* en de *loci aequitatis*.³⁸ De

³⁷ A.D. LEEMAN - A.C. BRAET, *Klassieke retorica: haar inhoud, functie en betekenis*, Groningen 1987, pp. 76-90, vnl. pp. 81-83. Cicero (*Top.*, 21.82) en Quintilianus (*Inst. Or.*, 3.5.10) vermelden de vierde *status* (*translatio*) niet.

³⁸ Cic., *Top.*, 23.89-90.

In de statusleer van Hermagoras wordt de *status qualitatis* nog verregaand onderverdeeld. Omdat de bronnen deze onderverdelingen enkel uitleggen in termen van strafrecht, is het problematisch om ze toe te passen op een privaatrechtelijk probleem. Ik ga er daarom van uit dat de juristen, in het geval van de *tabula picta*, voorbij zijn gegaan aan deze onderverdelingen en rechtstreeks de lijsten van topen hebben geraadpleegd.

juristen konden deze topen als handvat gebruiken om een argument ten voordele van de schilder te vinden. Naar mijn mening is het argument “*ridiculum est enim picturam Apellis vel Parrhasii in accessionem vilissimae tabulae cedere*” een *argumentum ad absurdum* dat deze juristen met behulp van de *locus ex comparatione* gevonden hebben. Om dit te bewijzen, verwijs ik eerst naar wat Cicero over deze toop heeft gezegd in de *Topica* en, vervolgens, leg ik het verband tussen de toop en het argument.

In het eerste deel van zijn *Topica* licht Cicero de *locus ex comparatione* toe aan de hand van enkele argumenten die onder deze toop gevonden kunnen worden.³⁹ In het tweede deel gaat Cicero dieper in op het gebruik van deze toop.⁴⁰ In § 68 beweert hij dat elke vergelijking twee dingen naast elkaar stelt waarvan het één groter of kleiner is dan of gelijk is aan het ander.⁴¹ De juristen hebben de afbeelding vergeleken met het paneel voor wat betreft de waarde van beide dingen. In vergelijking met een goedkoop paneel is de prijs en de waarde van een afbeelding veel hoger. Het zou dus absurd zijn om de eigendom van het schilderij toe te kennen aan de eigenaar van het paneel.

Nu kunnen we een reconstructie maken van de argumentatie die deze juristen (*quidam*) hebben gebruikt ter verdediging van de schilder:

- Omdat het absurd is dat een waardevolle afbeelding een volstrekt waardeloos paneel volgt (*Inst.*, 2.1.34: *ridiculum est enim picturam Apellis vel Parrhasii in accessionem vilissimae tabulae cedere*),
- is de schilder de meest rechtmatige eigenaar van de *tabula picta*
- A is de schilder
- Dus: A wordt de eigenaar van het schilderij.

9. De aanklacht van de *dominus tabulae*

Nadat de schilder (A) in zijn verweer had beargumenteerd dat de eiser niet de meest rechtmatige eigenaar van het schilderij was, stelde de eigenaar van het paneel (B) daartegenover: *necesse est ei rei cedi, quod sine illa esse non potest* (Paulus, D. 6.1.23.3). Wanneer we nagaan hoe de juristen dit argument hebben gevonden, nemen we aan dat ook zij gebruik hebben gemaakt van de statusleer die gangbaar was in die periode.

Aangezien de verdediging de *status* van het conflict al had gespecificeerd, konden de andere juristen (*alii*) onmiddellijk overgaan tot de vinding van een geschikt argument. Zij raadpleegden de lijsten van topen die bijzonder geschikte waren voor de *qualitas*: de *locus ex comparatione* en de *loci aequitatis*.⁴² Naar mijn mening liepen de juristen deze lijst van

³⁹ Cic., *Top.*, 4.23.

⁴⁰ Cic., *Top.*, 28.68-71.

⁴¹ De twee dingen kunnen met elkaar vergeleken worden voor wat betreft de kwantiteit (§69: *numerus*), de kwaliteit (§ 69: *species*), de kracht (§ 70: *vis*) of de relatie ten aanzien van ander dingen (§ 70: *ad res aliquas affectio*).

⁴² Cic., *Top.*, 23.89-90.

Cicero door om een argument ten voordele van de schilder te vinden. Toen zij echter geen geschikt argument konden vinden onder één van deze twee topen, stond het hen vrij gebruik te maken van een andere toop.⁴³ De juristen konden het argument “*necesse est ei rei cedi, quod sine illa esse non potest*” op twee manieren vinden. Mogelijk hebben ze dit argument zelf gevonden door middel van de *locus ex causis*. Een andere mogelijkheid is dat zij dit argument ontleend hebben aan de *specificatio* waar de Sabiniani een soortgelijk argument hebben gevonden door middel van de *locus ex causis*.⁴⁴ Om aan te tonen dat “*necesse ... quod sine illa esse non potest*” hoe dan ook een argument *ex causis* is, bespreek ik wat Cicero zegt over deze toop in zijn *Topica*. Vervolgens leg ik het verband tussen het argument en de toop.

In zijn eerste discussie over de *locus ex causis* (§ 22) geeft Cicero een voorbeeld van een argument dat door middel van de toop van de oorzaak gevonden kan worden.⁴⁵ In de tweede discussie (§ 58-66) wordt het begrip oorzaak zelf onderzocht. Cicero (§ 58) maakt een onderscheid tussen de twee belangrijkste soorten oorzaken: 1) De oorzaken die noodzakelijkerwijze een gevolg produceren en 2) oorzaken waarzonder geen gevolg geproduceerd kan worden:

Causarum enim genera duo sunt; unum, quod vi sua id quod sub eam vim subiectum est certe efficit, ut: ignis accendit; alterum, quod naturam efficiendi non habet sed sine quo effici non possit, ut si quis aes statuæ causam velit dicere, **quod sine eo non possit effici**.

Er zijn immers twee soorten oorzaken: één die door haar eigen kracht zeker veroorzaakt wat aan die kracht onderworpen is, bijvoorbeeld: vuur brandt. De andere die niet de eigenschap heeft om (noodzakelijkerwijze) te veroorzaken, maar waarzonder er niet veroorzaakt kan worden. Bijvoorbeeld wanneer iemand brons de oorzaak van het standbeeld wil noemen, **omdat het (standbeeld) niet vervaardigd kan worden zonder (dit brons)**.

In deze context is enkel de tweede groep oorzaken *sine quo effici non possit* relevant. In de volgende paragrafen (§ 59-64) onderscheidt Cicero nog andere soorten oorzaken. Deze zal ik hier niet verder bespreken omdat ze in deze context weinig relevant zijn.

Laten we vervolgens het argument dat is vermeld in boek 21 van Paulus' werk *ad*

⁴³ De lijst van topen was immers niet bindend. Zie Cic., *Top.*, 23.87: *Loci autem qui ad quasque quaestiones accommodare sint deinceps est videndum. Omnes illi quidem ad plerasque, sed alii ad alias, ut dixi, aptiores.*

⁴⁴ In het geval van *specificatio* verleenden de Sabiniani de eigendom van de nieuwe zaak aan de *dominus materiae*, *quia sine materia nulla species effici possit*.

⁴⁵ Tussen het landgoed van A en B stond er een gemeenschappelijke muur. Vervolgens bouwde A een nieuwe muur die in een hoek van 90 graden tegen de gemeenschappelijke muur stond en die berustte op bogen. Toen B de gemeenschappelijke muur wilde neerhalen, gaf hij garanties dat hij elke schade die hij daarbij aan A berokkende zou vergoeden. Toen B de gemeenschappelijke muur neerhaalde, beschadigde hij de aangrenzende muur van A. B moest echter de schade niet vergoeden, omdat de schade niet veroorzaakt was door zijn bouwactiviteiten, maar door het feit dat de muur van A niet kon blijven rechtstaan zonder de steun van de gemeenschappelijke muur. Dit argument is gevonden door middel van de toop van de oorzaak.

WIE WORDT EIGENAAR VAN DE *TABULA PICTA*

edictum, vergelijken met de *locus ex causis* van Cicero.

Paulus, D. 6.1.23.3: Sed et id, quod in charta mea scribitur aut in tabula pingitur, statim meum fit: ... **sed necesse est ei rei cedi, quod sine illa esse non potest.**

Cic., *Top.*, 15.58: Causarum enim genera duo sunt; unum, ... ; alterum, quod naturam efficiendi non habet **sed sine quo effici non possit**, ut si quis aes statuae causam velit dicere, **quod sine eo non possit effici.**

De woordelijke overeenkomst tussen Paulus, D. 6.1.23.3 en Cic., *Top.*, 15.58 toont aan dat de juristen van de *locus ex causis* gebruik hebben gemaakt om een argument te vinden ter ondersteuning van de aanklacht van de *dominus tabulae*.

Waarschijnlijk hebben de juristen Cicero's opsomming van de verschillende soorten oorzaken overlopen om een argument te vinden. Toen ze het eerste onderscheid tussen de twee belangrijkste soorten oorzaken opmerkten, erkenden ze dat het paneel geen oorzaak was die noodzakelijkerwijze een afbeelding produceerde. De tweede oorzaak, *sine quo effici non possit*, was echter wel van toepassing: het paneel was de oorzaak waarzonder de afbeelding niet kon bestaan.

Nu kunnen we tot slot een reconstructie maken van de argumentatie die deze juristen (*alii*) hebben gebruikt in de aanklacht van de *dominus tabulae*:

- Omdat het noodzakelijk is dat hetgeen zonder een zaak niet kan bestaan, die zaak volgt,
- is de eigenaar van de zaak de rechtmatige eigenaar van het geheel.
- De afbeelding kan niet bestaan zonder het paneel
- Dus: Het is noodzakelijk dat de afbeelding het paneel volgt en dat de *dominus materiae* de rechtmatige eigenaar van het schilderij is.

10. Conclusie

In dit artikel heb ik eerst aandacht besteed aan de bronnen die het juridisch probleem over de *tabula picta* beschrijven. In Gai., 2.78 en Gai., D. 41.1.9.2 heeft Gaius de eigendomsvraag eenduidig beantwoord: wanneer A een afbeelding heeft geschilderd op het paneel van B zonder onderlinge afspraken, dan wordt de schilder (A) eigenaar van het eindproduct. De woorden “*magis enim dicitur tabulam picturae cedere*” in Gai., 2.78 impliceren echter dat de juridische vraag reeds omstreden was ten tijde van Gaius. Paulus (D. 6.1.23.3) verdedigde vervolgens het standpunt van de *dominus materiae*, maar hij gaf wel toe dat sommige juristen (*quidam*) het schilderij aan de schilder toekenden. In de *Institutiones*, bevestigt ook Justinianus (*Inst.*, 2.1.34) dat de eigendomsvraag over de *tabula picta* ten grondslag lag aan een controverse tussen *quidam*, die de eigendom toekenden aan de schilder, en *alii*, die de *dominus tabulae* begunstigden. Justinianus maakte ook een eind aan de controverse en sloot zich aan bij het standpunt van *quidam* ten voordele van de schilder.

Vervolgens heb ik in dit artikel aangetoond dat de *tabula picta* controverse geen theoretische achtergrond heeft, maar is ontstaan naar aanleiding van een juridisch probleem uit de praktijk. De juristen hebben hun standpunt geformuleerd naar aanleiding van een concreet juridisch probleem. Dit probleem kan best als volgt omschreven worden: “Wanneer A een afbeelding heeft gemaakt op het paneel van B zonder diens toestemming, wie is dan eigenaar van de *tabula picta*?” Het is opvallend dat dit probleem van twee kanten belicht kan worden en dat het twee oplossingen heeft die beiden verdedigbaar zijn. De juristen hebben het probleem opgelost ten gunste van de persoon die hen om advies vroeg. Met behulp van de retorica en, in het bijzonder, van de topica hebben zij argumenten gezocht ter ondersteuning van hun mening. Eén groep juristen (*quidam*) meende dat de schilder (A) eigenaar werd van het schilderij, *propter pretium picturae*. Het argument waarmee zij hun standpunt onderbouwden, is een argument *ex comparatione*. De andere groep juristen (*alii*), daarentegen, kende de eigendom van het schilderij toe aan de *dominus tabulae* (B) en gebruikten een argument *ex causis: necesse est ei rei cedi, quod sine illa esse non potest*. Het feit dat de retorica en de topica aan de juristen de ‘know how’ hebben aangereikt om argumenten te vinden, toont aan dat de juristen niet met theorie, maar voornamelijk met de praktijk bezig waren.

Met deze nieuwe interpretatie van de controversen hangt ook een ander beeld van de Romeinse jurist samen. De Romeinse jurist was geen theoreticus die enkel interesse had voor de rechtswetenschap. Juristen speelden vaak een vooraanstaande rol in de maatschappij en bekleedden publieke functies. Wanneer zich in de praktijk een juridisch probleem voordeed, konden de burgers advies inwinnen bij juristen. Het was hun taak om het juridisch probleem vanuit verschillende kanten te bekijken en argumenten te bedenken voor het gekozen standpunt.

Tessa Leesen, Universiteit van Tilburg